

УДК 94 (477.4): 262.2

Віталій Левицький

ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВИЩЕ ПІДПРИЄМЦІВ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглянуто питання становлення та діяльності підприємців легкої промисловості на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. та їх вплив на соціально-економічний розвиток краю.

Ключові слова: підприємці, легка промисловість, товарно-грошові відносини, реформи, купецтво.

Ринкові трансформації в сучасній Україні, завдання розвитку підприємництва з метою створення незалежних, ініціативних, демократично налаштованих учасників економічного життя держави, актуалізують дослідження і вивчення історії становлення підприємництва. Широкий простір для підприємництва надали реформи 60-х рр. XIX ст. та промисловий переворот. Адже його передумовами були певний рівень нагромадження капіталу, досягнення світової науково-технічної думки, попит на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Мета дослідження – розкрити роль підприємців у розвитку легкої промисловості Наддніпрянської України зазначеного періоду.

Завдання дослідження полягають у виявленні джерел формування підприємців, визначенні їх ролі в розвитку легкої промисловості, з'ясуванні впливу реформ на економічний клімат.

Історіографічні праці з даної проблематики розглядають формування підприємців з різних станів, їх вплив на економічний розвиток краю. О. Донік досліджує купецьке промислове підприємництво в XIX – на початку XX ст. та урядову політику щодо промислового підприємництва дворянства [2–3]. Важливі відомості про становлення та промислову діяльність торговельної буржуазії подає Б. Кругляк [6]. Питання соціального походження промислової буржуазії вивчала Т. Лазанська [7]. О. Машкін простежив роль іноземців у промисловості України [8].

Важливим чинником, який гальмував промисловий розвиток, було кріпацтво. Однак набрав сили процес загальноросійського ринку на базі товарного виробництва, що руйнував натуральне господарство, змушував власників мануфактур реорганізовувати виробництво з урахуванням вимог часу. Тому в поміщицьких мануфактурах ширше стала використовуватися праця оброчних селян, яка була продуктивнішою, ніж робота кріпаків. На базі дрібних селянських промислів та завдяки купецьким капіталам, виникла капіталістична мануфактура, в якій використовувалася праця вільнонайманих робітників. Процес технічного переоснащення мануфактур вимагав значних капіталовкладень. Тому розвивалися та втримувалися на ринку виробництво лише підприємливих власників, здатних не лише зрозуміти тенденції у розвитку промисловості, а й організувати трансформацію ручного виробництва у фабрично-заводське [10, с. 75].

Ще до реформ 60-х рр. в Україні виникли і прогресували певні передумови щодо функціонування підприємництва: нагромадження грошових коштів, відокремлення виробника від засобів виробництва. Разом з тим процес первісного нагромадження ускладнювався пануванням кріпацтва і відбувався повільно. Незважаючи на свою обмеженість, реформа істотно послабила перешкоди, що перешкоджали розвитку продуктивних сил, різноманітних форм підприємництва, формуванню нових виробничих відносин [12, с. 93].

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. дали потужний імпульс розвитку економіки, формуванню підприємницького класу. Сприяло цьому й нове юридичне підґрунтя для заняття підприємством, яке ліквідувало станові обмеження в цій сфері діяльності. Так, положення від 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. «Про мито за право торгівлі та інших видів промислів» закріпило право на свободу торгово-промислової діяльності. Підприємцем відтепер міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Статут про промисловість від 1893 р. надавав право засновувати заводи, фабрики та мануфактури в містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям. Положення «Про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р. перервало зв'язок між отриманням промислових свідоцтв для відповідних занять з отриманням купецьких документів, зафіксувало прогресивні підходи в оподаткуванні всіх підприємців [3, с. 21].

Однією з визначних подій післяреформеної епохи стало розгортання промислового будівництва в Україні. В цей час зростав кількісно, розвивався і мужнів підприємницький клас суспільства, покликаний до життя всім ходом економічного розвитку. Перші поодинокі підприємці, які ще не були в повному розумінні капіталістами, почали з'являтися наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. До підприємницької діяльності найактивніше залучалися ті стани, що були значно краще забезпечені коштами – поміщики та купці. Цим двом соціальним групам вдавалося зберігати

домінуючі позиції в промисловості. Поміщики володіли найважливішим видом майна – землею, а значить, чималою частиною матеріалів фабричного виробництва. За допомогою позик у кредитних установах вони отримували капітали для початкової організації підприємств та й наявність власних матеріалів і робітників сприяла залученню їх до виробництва. Однак, незважаючи на це, купецтво вже в той час значно активізувало свою промислову діяльність. У 1861–1862 рр. купцям належало 72 % промислових підприємств України. Майже у повному розпорядженні купецтва перебували швацькі, чинбарні, салотопні підприємства. Географічно поміщицьке підприємництво переважало в Київській та Харківській губерніях, а купецьке – у Херсонській [7, с. 65–66].

Розвиток промисловості у пореформену добу викликав зростання нових соціальних сил та посилення їх ролі у громадському та економічному житті суспільства. Внаслідок цього підприємці перетворилися у впливову частину суспільства, котра специфічно була пов'язана з передовим у технічному відношенні господарством, а тому виступала носієм технічного прогресу. Потребуючи дедалі більше освічених кадрів, вона сприяла розвиткові як загальної, так і спеціальної освіти. Вміло пристосовуючись до кон'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків, промислові підприємці удосконалювали виробництво, впливали на політику уряду, підштовхуючи його до подальшого реформування економіки. У період поглибленого розвитку ринкових відносин, що відбувалися у другій половині XIX ст., змінювалися шляхи, форми та інтенсивність становлення промисловців. На цей процес певним чином впливало і пореформене законодавство, яке стимулювало залучення до підприємництва демократичних низів. У 60-ті рр. XIX ст. ліквідовано обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. Селянські свідоцтва чотирьох розрядів скасовувалися. На селян поширювалися загальні юридичні права. Формально впродовж перших пореформених років усувалися всі станові обмеження у підприємстві. Підприємцем міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Всі ці зміни були зафіксовані у положенні від 8 січня 1863 р. «Про мито за право торгівлі та інших видів промислів» [11, с. 153].

Юридично ним визнавалися за всіма станами рівні права в галузі підприємницької діяльності. Це положення залишалося незмінним аж до 80-х рр., коли зміцнення ринкових засад викликало нові підходи в оподаткуванні підприємців [5, с. 193]. У той час, як створювалися умови для торгово-промислової діяльності соціальних груп, що до того зазнавали обмежень, поміщики позбавлялися пільг, які вони мали у феодальному суспільстві. Внаслідок селянської реформи дворянство зазнало відчутних матеріальних втрат, позбавившись ряду привілеїв, насамперед, володіння дармовою робочою силою. Поміщики, не витримуючи конкуренції з боку технічно більш прогресивних підприємств купців, поступово витіснялися з таких традиційно належних їм галузей легкої промисловості, наприклад, як суконна. Також спостерігався великий відтік капіталів із селянських господарств як за викуп землі, та і у вигляді різних податків. Все це стримувало розвиток приватної підприємницької ініціативи. Адже платежі колишніх кріпаків часто перевищували прибутковість їхньої землі. Щоб покращити своє становище, селяни наймалися на роботу та розвивали кустарні промисли. Проте й на це їм не вистачало первісних капіталів, не було можливості селянину також вільно кредитуватися. Так, кореспонденти комісії з вивчення кустарних промислів у Чернігівській губернії відзначали жалюгідний стан кредиту серед кустарів, нестачу грошей, неспроможність громадських і кредитних закладів задовольнити потреби кустарів. Адже послугами міських банків могли користуватися лише найбільш заможні власники шкіряних закладів, а дрібні господарі мали звертатися до євреїв-лихварів, оплачуючи їм за позики високі відсотки. Проте, незважаючи на це, одноосібний капітал, який залучав до своїх лав нові покоління людей та нові суспільні прошарки, зберігав ще досить вагоме місце у виробництві легкої промисловості України. Так, згідно зі «Списку фабрик і заводів Європейської Росії», серед групи підприємств з обробки волокнистих речовин було 54 купці, 4 – дворян, офіцерів, чиновників, 19 – міщан, 3 – селян, 7 – іноземців, а в галантерейному виробництві – 9 купців, 3 – дворян, офіцерів, чиновників, 5 – міщан, 6 – іноземців. Тут також простежується тісний зв'язок підприємців-заводчиків саме з сільським господарством і великим землеволодінням [7, с. 66–70].

Російський царський уряд стимулював реорганізацію мануфактур через зміни, що відбувалися в технічному забезпеченні промисловості. У 1809 р. ухвалено рішення про збільшення кредиту промисловцям, які займалися суконним виробництвом. Цим скористався граф Ільїнський, який отримав 420 тис. крб. на реконструкцію своїх мануфактур у Волинській губернії. Граф Розумовський одержав 180 тис. крб. для технічного переоснащення мануфактур в Чернігівській губернії [9, с. 155].

У пореформений період відбувся процес переходу деякої частини поміщиків до підприємницької діяльності. Запровадження ринкових методів ведення господарства, збут своєї продукції вимагали чималих коштів, і для їх нагромадження поміщики починають займатися торгівлею. Вони відкривали магазини і лавки й через своїх прикажчиків чи орендарів одержували не лише потрібні їм гроші, але й чималі прибутки. Слід зазначити, що історія дворянського

фабрично-заводського підприємництва ілюструє основні тенденції розвитку капіталізму в українській промисловості в другій половині XIX – на початку XX ст. Такі підприємства найбільш виразно несли на собі відбиток тривалого панування кріпацтва, в умовах існування якого зароджувалася промисловість. Після реформи 1861 р., зі збереженням поміщицького землеволодіння, урядової фінансової підтримки дворян-промисловців, у виробничих відносинах на селі продовжували існувати феодальні пережитки [3, с. 22].

Аналіз матеріалів довідника «Статистика акціонерної справи в Росії», що охоплював на початок XX ст. 1482 діючих компаній, наочно демонструє розмах такого роду підприємницької діяльності представників привілейованого стану – дворянства. Подібне підприємництво хоча і супроводжувалося певними втратами для фінансово-промислових груп, відбувалося все ж у руслі загальнокапіталістичного розвитку та не було для нього суттєвою перешкодою [14, с. 8].

Для успішної перебудови на капіталістичних засадах поміщицькі суконні підприємства не мали ані достатніх капіталів, ані необхідної кількості кваліфікованих і особисто вільних робітників. Встановлення поміщиками заробітної плати на суконних та інших промислових підприємствах аж ніяк не означало їх відмови від примусової праці. Говорячи про умови праці на поміщицьких підприємствах Київської губернії в дореформений час, один із сучасників зазначав, що значна частина робітників є кріпаками, які працюють за панщину або за плату, але відряджаються на підприємства без будь-якого вільного договору й не мають права самочинно залишити роботу на фабриці. Зрештою, якщо до 40-х рр. XIX ст. поміщики України зосереджували у своїх руках переважну частину суконних підприємств, постачаючи до казни й на внутрішній ринок значну кількість сукна, то в наступні два десятиріччя багато технічно більш відсталих поміщицьких суконних підприємств не тільки скорочували виробництво, але й остаточно закривалися. Із того часу дворянські та казенні мануфактури поступово, але невпинно витіснялися купецькими, заснованими на вільнонайманій праці з виробництвом на ринок більш якісного сукна за нижчої ціни. Цьому сприяв набагато вищий рівень технічного обладнання таких підприємств, де застосування машин, починаючи з 40-х рр. XIX ст. набуло масового характеру [3, с. 33–34].

Питання дослідження історії купецького стану в Україні є актуальним у зв'язку із визначенням його ролі та місця в економічному та суспільно-політичному житті українських земель у пореформений період, коли економічний розвиток активізував комерційну і промислову діяльність, а купецтво стало активним учасником цього процесу, тим соціальним прошарком, який успішно розбудовував промисловий сектор краю. Купці-підприємці піклувалися про зростання своїх фабрик та заводів, засновували їх усюди і концентрували в своїх руках управління ними.

Упродовж першої половини XIX ст. російський царизм проводив активну політику, спрямовану на збереження українських земель як сільськогосподарського регіону, як джерела сировини для російського ринку. Російське законодавство намагалось чітко визначити межі дозволеного в підприємстві. Право відкривати та утримувати в містах мануфактури, фабрики та заводи було надано лише російським підданним, які були записані в купецькі гільдії. Тож, якщо фабрика чи завод переходили у власність або в оренду до особи, яка не мала звання купця, їй слід було негайно вступити у відповідну звання фабриканта гільдію або все підприємство продати в шестимісячний термін [2, с. 154–155].

Купецтво Наддніпрянської України безупинно поповнювалося за рахунок селянської верхівки. Наприклад, брати Конрад і Терентій Яхненки походили з кріпаків графа Самойлова, а їхній зять Ф. Симиренко, був кріпаком графині Воронцової. Ще до викупу на волю родина Яхненків займалася виробленням шкіри і шиттям чобіт, а також тримала баштани. Після викупу на волю Яхненко й Симиренко зайнялися. головним чином, орендою млинів-питлівок у районі м. Сміли. До кінця 20-х рр. XIX ст. вони встигли зібрати капітал до 7 тис. крб. асигнаціями. Поступово брати перейшли на комерційну діяльність, зокрема, хлібну торгівлю, і, як і раніше, займалися шкіряним промислом. На ярмарках вони успішно торгували кожухами [1, с. 104–105].

Купці здебільшого вкладали капітали в обробну та легку промисловість. Тісні зв'язки поєднували капітал легкої промисловості з торговельним. Фабриканти часто самі налагоджували збут своєї продукції, а торговельний капітал служив основою для закладання нових промислових підприємств. Прибутки від торгівлі стали істотним джерелом збагачення підприємців. Швидко збільшуючи торгові обороти, вдаючись до кредитування, купецтво посідало досить значне становище у суспільстві. Особливо зростало його значення в районах із слабким розвитком промисловості [4, с. 349–350]. Одним з найвідоміших в Одесі був торговий дім братів-греків Раллі – уродженців о. Хіос. Вони відкривали філії в Ліворно, Лондоні, Криму, Стамбулі, Марселі. Основним принципом роботи філіалів була точність в доставці товарів. Вони торгували бавовною, шкірою, шерстю [13, с. 207–208].

Зростання капіталу торговців забезпечувалося насамперед ефективною діяльністю різного роду закладів, що їм належали. В Україні функціонували великі торгові дома, фірми, акціонерні

товариства. Так, одеська фірма «Пташников і спадкоємці» щорічно збувала мануфактурних товарів на 8,136 млн крб., а обіг торгівлі текстильними виробами харківського товариства «Соколов і Жмудський» за 1902–1910 рр. зріс з 6,5 – до 9,1 млн крб. [6, с. 74–75].

Жаданим полем виробничої діяльності іноземців була Україна, де були природні ресурси та сприятливі умови для прибуткової приватновласницької ініціативи. У промисловості діяло близько 180–190 іноземців. Вони діяли майже в усіх ланках місцевого виробництва та найбільше їх було в харчовій та легкій промисловості. Так, у виробництві сукна діяло 52 іноземці, виробництві капелюхів – 1, шкіряному виробництві – 10 [8, с. 90–92].

Загалом, підприємці були тією соціально-економічною силою, яка спрямовувала господарський розвиток України на шлях інтенсифікації, перетворюючи свої виробництва на капіталістичні підприємства, визначали прогрес промисловості, відігравали значну роль у розвитку мережі різних форм внутрішньої торгівлі. Продукція їх підприємств була відома в Російській імперії та Європі.

Список використаних джерел

1. Бігун Г.С. Історія підприємництва в Україні: 1861–1917 рр.: Монографія / Г. С. Бігун, В. Г. Ляшенко, Д. П. Шапран. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2007. – 187 с.
2. Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні в (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. 11. – С. 97–106.
3. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрями / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С. 18–41.
4. Історія Української РСР у 8 т., 10 кн. – Т. 3. Україна в період розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – К.: Наук. думка, 1978. – 607 с.
5. Исторический очерк обложения торговли и промышленности в России. – СПб., 1892. – С. 193, 241, 378.
6. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60 роки XIX ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72–81.
7. Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. Лазанська // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 65–73.
8. Машкін О. М. Іноземці у промисловості України в останній чверті XIX ст. / О. М. Машкін // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – 1997. – Вип. 29. – С. 90–99.
9. Никитина С. К. История российского предпринимательства. / С. К. Никитина. – М.: Экономика, 2001. – 348 с.
10. Пиріг О. А. Історія підприємництва України: Навч. посіб. / О. А. Пиріг. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 163 с.
11. Полное собрание законов Российской империи: (Собр. 2-е): В 55 т. – СПб., 1830–1884. – Т. 39 (отд. 1). – №39118. – 15.05.1843. – 984 с.
12. Самойлова І. А. 3 історії підприємницької діяльності в Україні наприкінці XIX ст. / І. А. Самойлова // Історія народного господарства та економічної думки: Міжвід. зб. наук. праць. – 1998. – Вип. 30. – С. 93–98.
13. Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.) / Н. Терентьева. – К.: АКВИЛОН-ПРЕСС, 1999. – 352 с.
14. Царизм и развитие капитализма в России: Сб. статей. – М., 1984. – 200 с.

Виталий Левицкий

ФОРМИРОВАНИЕ И СТАНОВЛЕНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА НАДДНИПРЯНСКОЙ УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье рассмотрен вопрос становления и деятельности предпринимателей легкой промышленности на Надднипрянской Украине во второй половине XIX – начале XX вв. и их влияние на социально-экономическое развитие края.

Ключевые слова: предприниматели, легкая промышленность, товарно-денежные отношения, реформы, купечество.

Vitaliy Levytskyi

THE FORMATION AND STATUS OF THE BUSINESSMEN IN THE WOOLLEN CLOTH INDUSTRY ON THE OVER DNIPRO UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES

This article is about the status and function of the businessmen in the woollen cloth industry on the Over Dnipro Ukraine in the second half of the XIX – at the beginning of the XX centuries and their influence on the social and economic development of this region.

Key words: businessmen, woollen cloth industry, commodity-money relations, reforms, merchant.